

UOT 82.0:001.92

SAHAB ƏLİYEVƏ

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MÖVZUSU
PROFESSOR YAVUZ AXUNDLUNUN ELMİ TƏDQIQATLARINDA

Məqalədə prof. Yavuz Axundlunun elmi irsində yer alan Cənubi Azərbaycan mövzusunda olan tədqiqatları araşdırılmış, bu istiqamətdə qələmə aldığı elmi məqalə, kitab və monoqrafiyaları tədqiqata cəlb olunmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, Cənubi Azərbaycan mövzusunun Naxçıvan elmi mühitində öyrənilməsi istiqamətində prof. Y.Axundlu əhəmiyyətli tədqiqatları ilə yadda qalmış, alimin gərgin əməyi sayəsində bir sıra yazıçılarımızın, xüsusilə də M.S.Ordubadi yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan mövzusu ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Alim tarixi roman janrında cənub mövzusunun mərhələlərlə tədqiq etmiş, Cənubi Azərbaycandakı milli-azadlıq mübarizəsini təkcə məşrutə hərəkəti dövrü kontekstində deyil, sonrakı illərdə də Cənubi Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyəti, bu mövzuda qələmə alınan əsərləri geniş və sistemli şəkildə araşdırmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan, Yavuz Axundlu, elmi mühit, cənub mövzusu.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın iki hissəyə parçalanması söz sənətinin iki fərqli məkanda inkişafına səbəb olmuşdur. Həmin dövrdən etibarən bu məsələ Azərbaycan ədəbi və elmi mühitinin aktual mövzularından biri olmuş, bu istiqamətdə çoxsaylı bədii əsərlər yazılmaqla bərabər, Azərbaycan elminin də başlıca tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Naxçıvan elmi mühitində də bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılmış, Cənubi Azərbaycan mövzusunun həsr olunan araşdırmaların əsas istiqaməti cənublu ədəbi simaların həyatı, mühiti və ədəbi irsi, Cənubi Azərbaycanda anadilli mətbuat, Azərbaycan dilinin cənub qoluna məxsus şivələr, toponimlər və onların müqayisəli təhlili, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi məsələlərinə yönəldilmiş, bir sıra əhəmiyyətli elmi nəticələr əldə edilmişdir. Naxçıvan elmi mühitində Azərbaycan tarixi romanının inkişaf yolu, nəzəri-estetik problemləri, ideya-sənətkarlıq məziyyətləri istiqamətində tədqiqatları ilə seçilən ədəbiyyatşünas alim, prof. Yavuz Axundlunun da elmi irsində Cənubi Azərbaycan mövzusu elmi araşdırmaları mühüm yer tutur. Elmi fəaliyyətə 1959-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı kimi başlayan Y.Axundlu burada tanınmış alim, prof. Fəridə Vəzirovanın rəhbərliyi ilə “M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanı” mövzusunda namizədlik dissertasiyası üzərində işləməyə başlamış və 1964-cü ildə müdafiə edərək Cənubi Azərbaycan həyatını bütün incəlikləri ilə əks etdirən “Dumanlı Təbriz” əsərinin sistemli və hərtərəfli tədqiqinə nail olmuşdur. Alim sonrakı illərdə də bu istiqamətdə araşdırmalarını davam etdirmiş, 1997-ci ildə nəşr olunmuş “Məmməd Səid Ordubadi” monoqrafiyasında M.S.Ordubadinin həyatının Cənubi Azərbaycanla bağlı məqamlarını, bu mövzuda qələmə aldığı şeir, felyeton, dram və romanlarını əsaslı fakt və arxiv materiallarına əsaslanaraq təhlil və tədqiq etmişdir. “Dumanlı Təbriz” romanının mövzusu, ideyası, surətlər aləmi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında əhəmiyyətli elmi mülahizələrini irəli sürən alim Cənubi Azərbaycandakı milli-azadlıq mübarizəsini mərhələlərlə araşdırmışdır. Tarixi roman janrında cənub mövzusunun 1930-cu illərdən başladığını, ən misilsiz nümunəsinin isə “Dumanlı Təbriz” olduğunu vurğulayan Y.Axundlu 1945-ci ildə Seyid Cəfər Pişəverinin başçılığı ilə milli hökumətin yaradılması, bu illərdəki ictimai-siyasi vəziyyət, şimalı-cənublu qələm sahiblərinin, gənc ədəbi qüvvələrin qarşılıqlı əlaqələri və qələmə alınan əsərlər haqqında məlumat vermiş, Abbas Pənahi Makulunun “Səttarxan”, “Gizli zindan”,

“Xiyabani”, “Heydər Əmioğlu” və Mirzə İbrahimovun “Gələcək gün” romanlarını tədqiqata cəlb etmişdir. Azərbaycan tarixi romanını mərhələlər və problemlər kontekstində ilk dəfə araşdıran alim elmi fəaliyyətinin bütün dövrlərində Cənubi Azərbaycan mövzusunda xüsusi həssaslıqla yanaşmış, bu məsələ tədqiqatlarının başlıca obyektlərindən birinə çevrilmişdir. Y.Axundlu 1995-ci ildə Tehranda Xomeyninin ölümünün 6-cı ildönümü münasibətilə keçirilən beynəlxalq konfransda da çıxış etmişdir. 2006-cı ildə isə alimin “Qarabağ harayı” kitabı İranda ərəb əlifbası ilə nəşr olunmuşdur.

Y.Axundlunun bir sıra elmi, publisistik yazıları da Cənubi Azərbaycan məsələsinə həsr olunmuş və bir neçəsi İranda dərc olunmuşdur. Onun “Azərbaycan ədibləri Səttarxan hərəkatı haqqında” adlı məqaləsi “Körpü” jurnalında, “Qanlı sənələr”in ibrət dərsi”, “İran səyyahlarının məktublarına həsr olunmuş roman” məqalələri “Varlıq” dərgisində, “Süleyman Rəhimov-100” adlı yazısı “Məhdi-Azadi”, “Abbas Pənahi Makulu” yazısı isə “Sovet Naxçıvanı” qəzetlərində dərc olunmuşdur. Alimin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının 25 görkəmli nümayəndəsindən bəhs edən məqalə-öçerklərinin toplandığı “Ədəbi portretlər” kitabında isə Güney Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndələrindən olan Məhəmmədhüseyn Şəhriyar və Balaxanlı Azəroğlunun həyat və yaradıcılıqlarının ən mühüm məqamlarının əks olunduğu məqalələri oxuculara təqdim olunmuşdur. 2005-ci ildə “Körpü”də nəşr olunan “Azərbaycan ədibləri Səttarxan hərəkatı haqqında” yazısında XIX əsrin sonlarında İranda acınacaqlı vəziyyəti şahlıq üsul-idarəsinin nəticəsi kimi dəyərləndirən Y.Axundlu İngiltərə və Rusiya kimi müstəmləkəçi dövlətlərin ölkəni talan etməsinə, yerli feodalların zülmünə qarşı hələ əsrin sonlarında xalq içərisindən çıxmış Camalın başçılığı ilə kəndli üsyanları, həmçinin 1891-ci ildə ingilislərə verilmiş bütün imtiyazları əleyhinə yönəlmiş çıxışlar haqqında məlumat vermiş, 1905-1911-ci illərdə Təbrizdə Səttarxanın rəhbərliyi ilə baş verən inqilabı isə bu mübarizənin zirvəsi kimi dəyərləndirmişdir. Alim yazıda inqilaba dəstək verən Azərbaycan yazıçıları, xüsusən “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətindən bəhs etmiş, M.Ə.Sabirin şah üsul-idarəsinə ifşa edən, inqilab rəhbəri Səttarxanın şərafinə yazdığı şeirlərini, M.S.Ordubadinin bu istiqamətdə qələmə aldığı “Bədbəxt milyonçu və yaxud Rzaquluxan firəngməab”, “İki çocuğun Avropaya səyahəti”, “Dumanlı Təbriz” romanlarını, habelə əslən Maku şəhərindən olub uzun illər Bakıda yaşayan yazıçı Abbas Pənahi Makulunun “Səttarxan” romanını İran həyatından bəhs edən, xalqın azadlıq uğrunda mübarizəsini real boyalarla təsvir edən nümunələr kimi dəyərləndirmişdir. Müəllif, həmçinin bu hərəkatın rusdillə mətbuatda əksi haqda da məlumat vermişdir: “Görkəmli qələm sahibi Hüseyn Minasazov Tiflisdə 1906-1914-cü illərdə nəşr olunmuş “Закавказье” qəzetinin xüsusi müxbiri kimi Təbrizdə olmuş və Səttarxan hərəkatının gedişini müntəzəm şəkildə mətbuatda işıqlandırmışdır” [7, s. 17].

Y.Axundlu elmi tədqiqatlarında daha çox M.S.Ordubadinin cənub mövzusunda yazdığı əsərlərini araşdırmış, yazıçının bu mövzuya müraciət etməsinin təsadüfi olmadığını, yaradıcılığının ilk dövrlərindən Cənubi Azərbaycan həyatı ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir: “Ədib hələ məktəbdə oxuyarkən İran azadxahları ilə yaxından əlaqə saxlayan müəllimi M.T.Sidqinin maraqlı söhbətlərinə qulaq asardı. Bundan başqa ədibin anası Qaradağ əyalətinin Üstibin kəndindən Pənah adlı bir bağbanın qızı idi. Buna görə də Səid uşaqlıq və gənclik illərində tez-tez Cənubi Azərbaycana – anasının vətəninə gedir və burada xalqın həyatı ilə yaxından tanış olurdu. Gənc yazıçı hələ 1900-cü ildə XIX əsrin II yarısında yaşamış və Cənubi Azərbaycanda kəndli üsyanına rəhbərlik etmiş şair-çoban Camal haqqında xalq arasında olan rəvayətləri toplamış, sonralar bu rəvayətlər əsasında “Çobanlar üsyanı” adlı böyük bir məqalə

yazmışdır” [4, s. 50]. Ədib Ordubadinin “Həyatım və mühitim” xatirəsində yer alan, həyatının Cənubi Azərbaycanla bağlı məqamlarını da tədqiq etmiş, onun Culfaya köçərək inqilabi mübarizəyə qoşulması, İran ziyalıları və inqilabçıları ilə əlaqələri haqqında da məlumat vermişdir. Y.Axundlu, həmçinin ədibin Cənubi Azərbaycan mövzusunda yazdığı şeirlərindən də bəhs etmiş, yazıçının cənublu şairlərdən Hacı Mirzə Həsənlə tanış olması, şeirlərindən bir neçəsinin Şükuhi və Ləlidən təsirlənərək qələmə alınmasını vurğulamış, “Lənət”, “İran da qarışdı”, “Olmayan yerdə”, “Bu millət”, “Adamımsan”, “Girvənkə mal alan”, “Vəsiyyətnamə”, “İran və Vilsonun notası”, “Kimin sözləridir”, “Şahın rəqqasəsi”, “İrandan məni” kimi şeirlərində yer alan Cənubi Azərbaycan həyatı, oradakı ictimai-siyasi proseslər – İran üləmalarının çirkin əməlləri, azadlıq mübarizəsinə qarşı çıxan mürtəcelər, Azərbaycan zəhmətkeşlərinin ağır həyatı, milli-azadlıq hərəkatının boğulması, Əhməd şahın özbaşınalığı nümunələr əsasında təhlil edilmişdir. Ordubadinin felyetonlarında da Cənubi Azərbaycan xalqının dözülməz vəziyyətindən, xanların zülmündən yanıqlı bir dillə söz açıldığını vurğulayan alim “Azərbaycan padşahları”, “Haman adam”, “Bağ”, “Gözün aydın”, “Əhli-şəriət”, “İranlılar”, “Mən”, “Edirəm” felyetonlarında təsvir olunan Məmmədli şahın qəddarlığının, yuxarı təbəqələrin soyğunçuluğunun, rüşvətxorluğunun kəskin bir dillə ifşa olunduğunu diqqətə çatdırmışdır. Yazıçının 1909-cu ildə yazdığı “Baği-şah, yaxud Tehran faciəsi” adlı ilk dram əsərində də İran həyatından bəhs olunduğu vurğulanmış, Məmmədli şah, vəziri Hüseyn paşa, çar nümayəndəsi Lyaxovunun qəddar, istilacı təbiəti, məşrutəçilərə qarşı düşmən münasibətlərinin əsərdə xarakterik cizgilərlə əks olunduğu qeyd olunmuşdur. Alim bütün yaradıcılığı boyu Cənubi Azərbaycan, İran mövzusunda sadıq qalan Ordubadinin səhnələşdirilən son əsəri “Dumanlı Təbriz” dramını da tədqiq etmiş, əsərin eyniadlı roman əsasında qələmə alındığını, yığcam süjet əsasında qurularaq, inqilabi və əks-inqilabi qüvvələrin mübarizəsinin işıqlandırıldığını vurğulamışdır. Ordubadinin Cənubi Azərbaycan həyatından bəhs edən publisistik məqalə və elmi əsərləri də tədqiqatə cəlb olunmuş, “İyirminci əsrə bir nəzər”, “Pərdə salınır”, “Şah məclisi necə dəvət edir”, “Eynəddövlə nə haldadır?”, “İranın sonku xəbərləri”, “İran məktubu”, “Pərdə qalxır”, “İngiltərə imperializmi Şərqi xalqlarının düşməni rolunda”, “Çobanlar üsyanı”, “Səttarxan”, “Təbrizlilərin mübarizə tarixindən” kimi məqalələri təhlil edilmişdir. Yazıçının nəsrində isə Cənubi Azərbaycan mövzusunun “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsəri ilə başladığı fikrini irəli sürən alimə görə, “Burada müxtəlif münasibətlə İranın xatırlanması, onun Avropa ilə müqayisədə geriliyi və s. ilə yanaşı, onun tərəqqisinin ilkin rüşeymlərini də görmək mümkündür. Avropada təhsil alan iranlı tələbələrlə bağlı bəzi qeydlər, onların yüksək zəka sahibi olması barədə mülahizələr və s. buna sübutdur” [2, s. 173]. O, həmçinin İrandakı məşrutə hərəkatının ilkin rüşeymlərinin də “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsərində əks olunduğunu vurğulamış, mövzusu İran həyatından götürülən, “Dumanlı Təbriz” əsərinin proloqu hesab olunan “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaquluxan firəngməab” romanının da inqilabi duyğularla qələmə alındığını Ordubadinin fikirlərinə əsaslanaraq şərh etmişdir.

Azərbaycan tarixi romanının 70 illik (1930-2000) inkişaf yolunu izləyən və yazılan nümunələri mərhələlər, problemlər kontekstində ilk dəfə araşdıran Y.Axundlu bu istiqamətdə qələmə aldığı monoqrafiyasının hər fəslində Cənubi Azərbaycan mövzusunda yazılan əsərləri ayrıca təhlil etmişdir. “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanın yaranması və təşəkkülü (1933-1945-ci illər)” adlı mərhələdə cənub mövzusunda yazılmış M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanı mövzusu, ideyası, surətlər aləmi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından tədqiq edilmişdir. Alim romanı tədqiq etməzdən əvvəl Ordubadinin arxivində araşdırma aparmış, 8 hissədən ibarət “İran tarixi” əsəri haqqında məlumat vermiş, əsərin

Səttarxan hərəkatından bəhs edən “İranda inqilab” adlı fəslindən də söz açmışdır. Yazıcının arxivində İran və Cənubi Azərbaycan haqqında çoxsaylı məqalələrin, Rusiya-İran münasibətindən bəhs edən qeydlərin, müxtəlif diplomatik sənədlərin saxlanması barədə məlumat verən Y.Axundlu “Dumanlı Təbriz”də yer alan tarixi hadisələrin əksəriyyətinin həmin rəsmi sənədlər, qeydlər, faktlar əsasında yazıldığını göstərmiş, bununla da əsərdə realizmin zəif olmasını iddia edənlərin fikirlərinin əsassız olduğunu sübuta yetirmişdir. Alimə görə, “Romanda XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan həyatının ictimai-siyasi mənzərələri realist boyalarla təsvir edilmişdir” [5, s. 43]. Y.Axundlu əsərin yazılma tarixi haqqında olan mübahisələrə də ədibin “Həyatım və mühitim” və başqa xatirələrinə əsaslanaraq son qoymuşdur: “M.S.Ordubadi 1907-1908-ci illərdən başlayaraq bu roman üzərində işləmiş: əvvəl material toplamış, təsvir edəcəyi hadisələri diqqətlə öyrənmiş, obrazların həyatı ilə daha yaxından tanış olmuş, 20-ci illərin ortalarından bu işi sistemli şəkildə davam etdirmişdir” [1, s. 44]. Romanın yazılmasında əsas məqsədin üsyankar Şərqi tanımaq və onun inqilabi ruhunu göstərmək olduğunu qeyd edən alim İranda baş verən inqilabın ölkənin öz daxili ziddiyyətlərinin nəticəsi kimi əsərdə əks olunmasını Ordubadinin əsas xidmətlərindən biri kimi dəyərləndirmiş, inqilaba səbəb olan amilləri romanın təhlili əsasında oxucuların diqqətinə çatdırmışdır. Kəndlilərlə mülkədarlar arasındakı ziddiyyət, milli və ictimai zülm, istibdad, əsarət, Rusiyada başlanan inqilabi hərəkat İran inqilabına səbəb olan əsas amillər kimi səciyyələndirilmiş, inqilabın keçdiyi inkişaf yolu, ziddiyyətli cəhətləri, qələbə çala bilməməsinin səbəbləri - hərəkata öz mənafeləri naminə müxtəlif insanların qoşulması, torpaq məsələsinin düzgün qoyulmaması, inqilabi qüvvələrin tərkibcə müxtəlifliyi, bir-birinə zidd qüvvələrin eyni cəbhədə vuruşması kimi hallar geniş şərh olunmuşdur. Y.Axundlu romanda yer alan İngiltərə və Rusiya hökumətlərinin işğalçı siyasətlərini, 1907-ci ildə hər iki dövlət arasında Peterburqda imzalanan müqavilə ilə İranın iki təsir dairəsinə salınmasını, İran nefti üstündə iki dövlət arasındakı ixtilafı, İranı öz müstəmləkələrinə çevirmək üçün müxtəlif şəhərlərdə təsis olunan konsulluqları, Məhəmmədali şahın yarıtmaz fəaliyyətini və bunlara qarşı Səttarxan və Bağırxanın başçılığı ilə inqilabi mübarizəni, Əbülhəsən bəyin inqilabi şurada çıxışlarını, inqilab ilkin mərhələdə məğlub edildikdən sonra onun ənənələrini yaşadan gizli inqilab komitəsinin yaradılması və yerli hökumət, beynəlxalq imperializmin siyasətlərinin ifşa olunduğu inqilabi intibahnamələrin buraxılması kimi məqamları dəqiqliklə təhlil etmiş, ön və arxa cəbhədə vuruşan inqilabçılar haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Romanda təsvir olunan Almaniya və Amerika müstəmləkəçilərinin siyasətlərinin ifşa olunduğu məqamlar da təhlil olunmuş, hər bir dövlətin müxtəlif üsullarla həyata keçirdikləri işğalçı siyasəti əsərdən müəyyən parçaların təhlili əsasında araşdırılmışdır: “İmperialist dövlətlər öz siyasətlərini həyata keçirmək üçün vaxtilə ortaya atdıqları “erməni məsələsi” ilə yanaşı, indi də “kürd məsələsi” qaldırırdılar. Hər iki siyasətdə yeganə məqsəd Şərq ölkələrində sabitliyi pozmaq, ənənəvi ərəb, İran, türk dövlətləri içərisində bir xristian bazası təşkil etməkdir. Ona görə də imperialist dairələr hər vaxtlə İranla Türkiyə arasındakı ixtilafı dərinləşdirməyə çalışırdılar” [1, s. 55]. İran həyatının tam mənzərəsini göstərmək və irəli sürülən ideyaların daha dolğun ifadəsi üçün əsərdə yüzdən çox surətin yaradıldığını qeyd edən alim bu surətləri bütün cəhətləri ilə təhlil etmiş, hər birinin inqilabi mübarizədə oynadığı rolu ətraflı şərh etmişdir. Alim “Dumanlı Təbriz”i Azərbaycan ədəbiyyatında ilk tamamlanmış çoxcildli roman-epopeya kimi dəyərləndirmişdir. Y.Axundluya görə, M.S.Ordubadi bu əsəri ilə “İran xalqlarının, xüsusən azərbaycanlıların həyat tərzini, düşüncəsini, adət-ənənəsini, mübarizə ruhunu realist boyalarla təsvir etmiş, xalq həyatını hərtərəfli canlandırmış, İran azadlıq hərəkatının beşiyi olan Təbriz şəhərinin əzəmətli panoramını ədəbiyyatımızda əbədiləşdirmişdir” [1, s. 81].

1946-1975-ci illərdə qələmə alınan tarixi romanları “Mövzu və sənətkarlıq axtarışları (1946-1975-ci illər)” başlığı altında ümumiləşdirən alim həmin illərdə Cənubi Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyət haqqında da məlumat vermiş, cənub mövzusunda yazılan Abbas Pənahi Makulunun “Səttarxan”, “Gizli zindan” və Mirzə İbrahimovun “Gələcək gün” romanlarını tədqiqatə cəlb etmişdir. 1941-ci ilin avqustunda İranın təhlükəsizliyini təmin etmək adı ilə Sovet Ordusunun ölkəyə daxil olması və Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsi, Şimali Azərbaycandan olan bir sıra elm, mədəniyyət xadimlərinin, yazıçıların İrana keçməsi, hər iki taydan olan şair, yazıçıların əsərlərinin Mirzə İbrahimovun redaktorluğu ilə Təbrizdə ana dilində nəşr olunan “Vətən yolunda” qəzetində çap olunması, cənubda demokratik hərəkatın güclənməsi, S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə Milli hökumətin qurulması, Təbriz Universitetinin yaradılması və ana dilində onlarla qəzet və jurnalın nəşrə başlaması kimi məsələlər haqqında əhəmiyyətli elmi mülahizələrini irəli sürən alim 1946-cı ildə Sovet qoşunlarının İrandan çıxarılıqdan sonra Milli hökumətin süqutu, Pişəvərinin müəmmalı şəkildə Bakıda həlak olması, bu illərdə Şimali Azərbaycanda cənub mövzusunda çoxsaylı əsərlərin qələmə alınmasından da bəhs etmişdir: “S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, O.Sarıvəlli və başqalarının şeir və poemaları, o cümlədən S.Vurğunun “Yandırılan kitablar” şeiri, Ənvər Məmmədخانının “Od içində” dramı həmin illərin məhsuludur” [1, s. 178]. Alim, həmçinin Şimalda cənub mövzusunda belə marağın yaranmasının Cənubi Azərbaycanda anadilli ədəbiyyatın inkişafına təkan verdiyini, Milli hökumətin süqutundan sonra Şimali Azərbaycana mühacirət edən cənublu ədiblərin yaradıcılığına da təsir göstərdiyini vurğulamış, Makuda doğulub bir müddət Bakıda yaşamış A.P.Makulunun “Səttarxan” və “Gizli zindan” romanlarını tədqiq etmişdir. O, hər iki əsəri müqayisəli təhlil etmiş, bu əsərlərdə XIX əsrin sonlarından İkinci Dünya müharibəsinin sonuna kimi İran həyatının ən mühüm hadisələrinin canlandırıldığı qənaətinə gəlmişdir. Y.Axundlu “Səttarxan” romanında hadisələrin təsvirinə XIX əsrin son illərindən başlanıldığını, daha çox isə məşrutə hərəkatı və Təbriz komitəsinin təşkilatçılarından Səttarxan və Bağırxanın, adları “Dumanlı Təbriz”dən məlum olan inqilabçıların fəaliyyətinin təsvir olunduğunu, “Gizli zindan” əsərində isə 1920-ci illərin ortalarında Rza xanın özünü şah elan etməsi və hakimiyyət illəri ilə bağlı epizodların işıqlandırıldığını, həmçinin hər iki əsərin uğurlu və nöqsanlı cəhətlərini diqqətə çatdırmışdır. 1939-1941-ci illərdə Cənubi Azərbaycan və İranda imperialist dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasətinin, yoxsulluq və səfalətin, zəhmətkeşlərin dözülməz həyat şəraitinin, ictimai və milli zülmə qarşı mübarizənin təsvir olunduğu Mirzə İbrahimovun “Gələcək gün” romanı da alim tərəfindən tədqiq edilmiş, əsərdə tarixi şəxs və hadisələrin qələmə alınması, Sovet-İran münasibətləri, Rza şahla bağlı epizodlarda rəsmi sənədlərdən istifadə olunması, hadisələrin Ərdəbil və Tehran şəhərlərində cərəyan etməsi, milli-azadlıq hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən Firudin İbrahimlinin prototipinin yaradılması, Rza şahın hakimiyyətdən salınması və S.C.Pişəvəri ilə bağlı bir sıra məqamlar ətraflı şərh edilmişdir.

Y.Axundlu 1976-1987-ci illərdə qələmə alınan tarixi romanların içərisində Cənubi Azərbaycandakı milli-azadlıq hərəkatını əks etdirən A.Makulunun “Xiyabani” və “Heydər Əmioğlu” romanlarını da təhlil etmiş, hər iki əsərdə Xiyabani və Heydər Əmioğlunun başçılığı ilə 1920-ci illərdə baş vermiş azadlıq hərəkatlarının məğlub olsalar da, gələcək mübarizəyə stimül olacağı qənaətinə gəlmişdir.

Ədibin 1998-ci ildə nəşr olunmuş “Tarixi roman yeni mərhələdə” monoqrafiyasında isə 1980-1990-cı illərdə qələmə alınan tarixi romanlar elmi-nəzəri dəlillərlə şərh olunmuşdur. Alim həmin illərdə Cənubi Azərbaycan həyatının təsvir olunduğu bir sıra əsərləri də tədqiqatə

cəlb etmişdir. Bunlar içərisində Əzizə Cəfərzadənin “Zərrintac-Tahirə” və “İşığa doğru” romanları mühüm yer tutur. Müəllif “Zərrintac-Tahirə” romanının “Zərrintac” adı ilə ilk dəfə 1994 və 1995-ci illərdə “Azərbaycan” jurnalında, daha sonra 1996-cı ildə “Zərrintac-Tahirə” adı ilə ayrıca kitab halında buraxıldığını qeyd etdikdən sonra İran tarixi və poeziyasında Tahirə Qürrətüleyin adı ilə tanınan və XX əsrin 40-cı illərində İranda baş verən babilər hərəkatının davamçılarından olan Zərrintac-Tahirə haqqında tarixi faktlara əsaslanaraq ətraflı məlumat vermiş, Ə.Cəfərzadənin isə bu əsəri daha zəngin mənbələrə söykənərək yazdığını yüksək dəyərləndirmişdir: “Ancaq müəllif bu məlum faktlarla kifayətlənməmiş, Tahirə Qürrətüleyinin 150 il bundan əvvəl yazılmış, saralmış, rəngi itməkdə olan əlyazmalarını nəzərdən keçirmiş, İngiltərə, Türkiyə, İran və eləcə də keçmiş Sovetlər İttifaqının Leninqrad, Moskva, Daşkənd, Alma-ata, Xarəzm, Düşənbə arxivlərindən Tahirə Qürrətüleyinlə bağlı nə varsa, imkan daxilində gözdən keçirmişdir” [3, s.98]. Y.Axundlu əsərin yazılmasında əsas məqsədin oxucuları babilər hərəkatının yaranması və mübarizə tarixi ilə tanış etmək yox, cənubda yaşayan azərbaycanlı oğul və qızlarımızın azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsini təsvir etməkdən ibarət olduğunu roman müəllifinin fikirlərinə əsaslanaraq şərh etmişdir. Romanda xalqın dözülməz şəraiti, ictimai bərabərsizlik, Azərbaycan dilinə olan etinasız münasibət, geniş xalq kütlələrinin həyatı və mübarizəsi, Babilər hərəkatı, onların əsas müddəaları, baş verən üsyanlar, Zərrintacın həyatı və mübarizəyə qoşulması, sonda tutularaq saraya gətirilməsi və kəskin, məntiqli fikirləri ilə hər kəsi susdurması geniş şərh olunmuş və konkret nümunələr əsasında oxuculara təqdim olunmuşdur: “Dalbadal İranı məğlub edən kimdir? Şimalın soyuğundan Cənubun istisinə can atan, torpaqlar aldıqca torpaqdan gözü doymayan urus bəlasına necə, kim cavab verəcək, kim müqavimət göstərəcək? Lat-lüt...təbə? Ya da heç əl tutmadığımız, bir-birinin ardınca urusların cənginə keçən Orta Asiya, Qafqaz müsəlmanları? “Gülüstən”mi çıxıb yadınızdən? Ya “Türkmənçay”ın yaraları sinənizə dağ çəkməyibmi? Göz dağı olmayıbmi?...Qana dönmən Arazı nə tez unuttu saray ərkani? Dul qalan gəlinlərin, oğulsuz qalan anaların, sahibsiz qalan evlərin dərdsini...Ər o yanda, gəlin bu yanda...Ata o tayda, oğul burda...Ana sinə dağlı, bala gözü yaşlı. Araz qan ağlamasın neyləsin?” [6, s. 191-192]. Roman müəllifinin daha çox tarixi faktlara əsaslanaraq bədiilikdən bir qədər uzaqlaşması, obrazların daxili aləmini işıqlandırmağın arxa planda qalması kimi cəhətlər əsərin çatışmazlığı kimi qeyd olunsada, alim bu əsəri həmin dövr Cənubi Azərbaycanda azadlıq uğrunda kişilərlə bərabər qadınlarımızın da mübarizə aparmasını, özündən sonra da ardıcıllarını yetişdirməsini, bu mübarizənin sönmədiyini göstərən ədəbi nümunə kimi yüksək dəyərləndirmişdir. Alim Ə.Cəfərzadənin İran və Cənubi Azərbaycanda baş verən babilər hərəkatının Zərrintacın öldürülməsindən sonra öz ilkin simasını dəyişdiyini, qollara bölünərək bir qisminin fanatik təriqətçiliyə çevrildiyini, digər qisminin isə Bəhəullahın ardınca gedib bəhailik əqidəsini yaratdığını “Zərrintac-Tahirə” romanının epiloqu kimi qələmə aldığını vurğulamış, bu mübarizənin davamının “İşığa doğru” romanında əks olunmasını diqqətə çatdırmışdır. Alim “İşığa doğru” romanının müqəddimə hissəsini təqdim edərək, Tahirənin ölümündən sonra İran və Cənubi Azərbaycanda xalqın həyatında heç bir dəyişikliyin baş vermədiyini, azərbaycanlılarımızın yaşadığı ərazilərdə tez-tez üsyanların baş verdiyini, yeni liderlərin meydana çıxması ilə bəhailiyin yaranmasını və təriqət xarakteri daşmasını nəzərə çatdırmışdır. Y.Axundlu romanın əsas qəhrəmanı, bəhailik təriqətinin yaradıcısı, sonralar Bəha adı ilə tanınan Mirzə Hüseyinli, bəhailiyin qızgın tərəfdarlarından olan Molla Sadıq obrazlarını ətraflı təhlil etmiş, romanın süjet xəttinin bəhailik ideologiyasının mahiyyətinin açılmasının üzərində qurulduğunu və onların əsas prinsiplərinin müsbət tərəfləri olsa da, islam ehkamlarına qarşı çıxdığı üçün xalq tərəfindən rədd edildiyini əsərdən nümunələr təqdim edərək

təhlil etmişdir. Hər iki romanın təhlili zamanı alim bab və bəhailik hərəkatının fonunda Cənubda yaşayan azərbaycanlıların azadlıq və bərabərlik uğrunda apardıqları mübarizəyə daha çox diqqətin ayrılmasını əsərlərin uğurlu cəhəti, bu hərəkatların mürtəcə tərəflərinin əsərlərdə əks olunmaması, müəllifin açıq mövqeyinin öz ifadəsini tapmaması, elmi şərh və izahların həddini aşaraq obrazların səciyyəsi üzərinə kölgə salması kimi məqamları isə nöqsan kimi dəyərləndirmişdir.

Nəticə olaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, Cənubi Azərbaycan mövzusunun Naxçıvan elmi mühitində öyrənilməsi istiqamətində prof. Y.Axundlunun tədqiqatlarının böyük əhəmiyyəti vardır. Onun gərgin əməyi sayəsində bir sıra yazıçılarımızın, xüsusilə də M.S.Ordubadi yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan mövzusu ətraflı araşdırılmışdır. Alim tarixi roman janrında cənub mövzusunun mərhələlərlə tədqiq etmiş, Cənubi Azərbaycandakı milli-azadlıq mübarizəsini təkcə məşrutə hərəkatı dövrü kontekstində deyil, sonrakı illərdə də Cənubi Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyəti, bu mövzuda qələmə alınan əsərləri geniş və sistemli şəkildə araşdırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər (1930-2000). Bakı: Adiloğlu, 2005, 550 s.
2. Axundlu Y. Məmməd Səid Ordubadi (həyatı, mühiti və yaradıcılığı). Bakı: Sabah, 1997, 352 s.
3. Axundlu Y. Tarixi roman yeni mərhələdə. Bakı: Maarif, 1998, 176 s.
4. Axundlu Y. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 312 s.
5. Axundlu Y. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 448 s.
6. Cəfərzadə Ə. Zərrintac-Tahirə. Bakı: Göytürk, 1996, 206 s.
7. Azərbaycan ədəbləri Səttarxan hərəkatı haqqında // Körpü, 2005, № 46.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: sahabaliyeva89@gmail.com

Sahab Aliyeva

SOUTH AZERBAIJAN THEME IN SCIENTIFIC RESEARCHES OF PROFESSOR YAVUZ AKHUNDLU

In the article prof. Yavuz Akhundlu's researches on the topic of South Azerbaijan in his scientific heritage was investigated, scientific articles, books and monographs written in this direction were involved in the research. It was noted that in the direction of studying the topic of South Azerbaijan in the Nakhchivan scientific environment, prof. Y.Akhundlu was remembered for his important researches, thanks to the hard work of the scientist, the theme of South Azerbaijan was studied in detail in the works of a number of our writers, especially M.S.Ordubadi. The scientist studied the theme of the south in the genre of historical novels in stages, studied not only the national-liberation struggle in South Azerbaijan in the context of the mashruta movement, but also in later years the socio-political situation in South Azerbaijan, the works written on this subject in a broad and systematic way.

Keywords: *Nakhchivan, South Azerbaijan, Yavuz Akhundlu, scientific environment, South theme.*

Сахаб Алиева

**ТЕМА ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В НАУЧНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА ЯВУЗА АХУНДЛУ**

В статье были проанализированы исследования на тему Южного Азербайджана, вошедшие в научное наследие профессора Явуза Ахундлу, привлечены к исследованию научные статьи, книги и монографии в этом направлении. Было отмечено, что в направлении изучения темы Южного Азербайджана в научной среде Нахчывана проф. Явуз Ахундлу запомнился своими важными исследованиями, благодаря напряженному труду ученого тема Южного Азербайджана была детально изучена в работах ряда наших писателей, особенно М.С.Ордубади. Ученый поэтапно исследовал тему юга в жанре исторического романа, широко и систематически изучил национально-освободительную борьбу в Южном Азербайджане, в последующие годы общественно-политическую ситуацию в Южном Азербайджане и написанные на эту тему произведения.

Ключевые слова: *Нахчыван, Южный Азербайджан, Явуз Ахундлу, научная среда, тема юга.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 20.05.2020

Son variant 13.08.2020